

Dr hab. Dorota Wereda

Instytut Historii

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

Recenzja pracy doktorskiej magistra Szymona Maksymiliana Wilka pt. *Kulty pątnicze na terenie łacińskiej i unickiej diecezji chełmskiej w XVI-XVIII w. w świetle ksiąg cudów* napisanej, Rzeszów 2023, wydruk komputerowy, ss. 457, napisanej pod kierunkiem prof. dra hab. Zdzisława Budzyńskiego w Instytucie Historii Uniwersytetu Rzeszowskiego.

Praca Pana magistra Szymona Maksymiliana Wilka wpisuje się w nurt tematów zainspirowanych problemami historii badanymi przez pryzmat antropologii, folklorystyki, historii kultury, historii mentalności. Celem dysertacji, zadeklarowanym przez Autora we wstępie jest scharakteryzowanie, z wykorzystaniem ksiąg cudów, kultów pątnicznych związanych z ośmioma wizerunkami kultowymi usytuowanymi w świątyniach znajdujących się w granicach administracyjnych dwóch diecezji: chełmskiej unickiej i chełmskiej rzymskokatolickiej (s. 8).

Autor spośród wielu wizerunków maryjnych otaczanych kultem w epoce nowożytnej w Rzeczypospolitej (Stanisław Litak oszacował ich liczbę na około 400) wybrał pięć usytuowanych na obszarze diecezji chełmskiej obrządku łacińskiego (Krasnobród, Sokal, Tartaków, Tomaszów, Zamość) i trzy usytuowane na obszarze diecezji chełmskiej obrządku greckiego (Chełm, Krystynopol, Werchrata). Kryterium doboru analizowanych ośrodków, oprócz lokalizacji, były wizerunki których kult został udokumentowany w spisanych tzw. księgach cudów.

Wybór tematu należy uznać za trafny. Praca uzupełnia dotychczasowy stan badań i jest ważnym głosem do „mapowania” zjawisk kulturowych, obyczajowych, praktyk religijnych mieszkańców ziem państwa polsko-litewskiego. Wartość poznawczą pracy wzbogaca opis zjawisk w kontekście procesów historycznych dokonujących się na obszarach i w społecznościach funkcjonujących na pograniczu wpływów kulturowych i religijnych wyznaczanych przez łaciński i bizantyjski krąg kulturowy.

Ramy czasowe pracy wynikają z chronologii analizowanych w dysertacji źródeł. Najstarsza adnotacja pochodzi z 1580 r. (Sokal), najpóźniejsza z 1780 r. (Zamość). Daty te należy uznać za umowne, bowiem wiele analizowanych przypadków dotyczy zjawisk w szerszej perspektywie czasowej XVI-XVIII stulecia. Nie do końca adekwatne wydaje się utożsamianie cezur chronologicznych pracy z wydarzeniami politycznymi. O ile upadek Rzeczypospolitej i polityka państw zaborczych wpływała na przeobrażenia w instytucjach religijnych, zarówno w sferze życia religijnego jak również struktur, to unia Korony z Wielkim Księstwem Litewskim dla opisywanej problematyki nie była wydarzeniem, które można uznać za wyznaczające cezurę dla procesów opisywanych w dysertacji. Za przełomowe raczej należy uznać przeobrażenie w dziejach Kościoła zachodzące po synodzie trydenckim i wdrażanie idei kontrreformacyjnych.

Kult wizerunków uznawanych za cudowne w epoce staropolskiej od dawna jest przedmiotem zainteresowania badaczy analizujących go pod względem historycznym, teologicznym, religioznawczym, artystycznym czy społecznym. Powstały monografie opisujące dzieje kultu pojedynczych wizerunków lub wybranych zjawisk i procesów, jak również syntezы obejmujących wybrane grupy obiektów kultowych. Problematyka ta była tematem wielu publikacji autorstwa m. in. Aleksandry Witkowskiej, Joanny Nastalskiej-Wiśnickiej, Andrzeja Gila, Agaty Dworzak Anny Bosiackiej, Tomasza Dywana, Tomasza Wiślicza, Andrzeja Józefa Baranowskiego.

Autor w dysertacji przyjął jako perspektywę badań kulturę religijną wyrażającą się w praktykach pielgrzymek podążających do *loca sacra*. Źródłem wykorzystywanym w pracy, zadeklarowanym w tytule, są tzw. księgi cudów zawierające rejestry zdarzeń uznanych za cudowne sporządzone w ośmiu miejscach, w których znajdowały się otaczane kultem wizerunki maryjne. Autor analizie poddał starodruki i rękopisy. Na szczególne uznanie zasługuje wykorzystanie trudno dostępnych i mało znanych w obiegu naukowym rękopisów z archiwum parafii pw. Świętej Katarzyny w Szczebrzeszynie oraz z zasobów instytucji ukraińskich: Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy we Lwowie i Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. W. Stefanyka. Wykorzystane źródła charakteryzują się tematyczną i konstrukcyjną jednorodnością.

Do realizacji celów badawczych Autor wykorzystał literaturę przedmiotu zarówno uwzględniającą dotychczasowy stan badań na temat dziejów analizowanych

miejsc kultu, kultu maryjnego w państwie polsko-litewskim, kultury artystycznej, architektury, dziejów zgromadzeń zakonnych, historii diecezji, historii medycyny, teologii. Wykorzystanie literatury podejmującej zróżnicowaną tematykę pozwoliło na przedstawienie analizowanej problematyki w wielu kontekstach i w szerszej perspektywie badawczej. Autor dysertacji tworzy na bardzo wysokim poziomie warsztat badań. Umiejętnie przeprowadza kwerendy archiwalne, wykazuje się znajomością literatury przedmiotu, wnikliwie czyta rękopisy, starodruki, posługuje się właściwą terminologią. Wykazuje się umiejętnością analizowania źródeł. Dokonuje krytyki źródła, umiejętnie wykorzystuje informacje z literatury, podejmuje przekonującą polemikę z dotychczasowymi ustaleniami w literaturze i umiejętnie argumentuje, tworzy przekonujące wywody podważające dotychczasowe opinie. Dzięki erudycji opisywane zjawiska umieszcza w szerokim kontekście kulturowym. Praca została wyposażona w prawidłowo skonstruowane przypisy oraz obszerną bibliografię.

Konstrukcja pracy ma charakter problemowy. Wybór tej konwencji należy uznać za właściwy. Rozdział pierwszy zatytułowany „Księgi cudów w przestrzeni sanktuariów” opisuje w części wstępnej w porządku alfabetycznym, według przyjętego schematu, dzieje poszczególnych ośrodków i historię kreowania kultu. Prezentuje legendy etiologiczne, przebieg wydarzeń historycznych związanych z dziejami wizerunków maryjnych, historie obiektów sakralnych, sylwetki inicjatorów i kreatorów z kręgów duchowieństwa oraz osób świeckich. Druga część tego rozdziału ma charakter źródłoznawczy. Zawiera analizy okoliczności powstania katalogów cudów, Autor wnikliwie odtwarza rolę i motywację redaktorów w procesie przygotowania mirakularnych katalogów. Przedstawia również w porządku alfabetycznym okoliczności doprowadzające do uzyskania aprobaty kultu poszczególnych wizerunków. Kolejnym aspektem badań źródłoznawczych jest analiza struktury dzieł zawierających księgi cudów oraz odnotowanych w nich informacji. Autor odtwarza schemat charakterystyczny dla tego typu relacji, a zarazem wskazuje różnice pomiędzy opisami pochodzącymi z poszczególnych źródeł.

W rozdziale drugim Autor prezentuje zasięg oddziaływania kultów w czasie, przestrzeni geograficznej i stratyfikacji społecznej. W celu klarowniejszej prezentacji informacje przedstawione zostały na wykresach i diagramach. Analiza informacji ze źródeł pozwoliła na wnioski pozwalające poznać różne wymiary życia religijnego i

codziennego. Efekty analiz pozwoliły na zauważenie zjawiska wydłużania się odległości pokonywanych przez pielgrzymów: im późniejsze zapiski w źródłach, tym zwiększa się średnia długość pątniczego szlaku. Wydaje się, że w analizach na temat preferencji czasowych podejmowania pielgrzymek, w miarę możliwości, wyeksponowania wymaga zróżnicowanie kalendarza. Rytm świąt we wspólnocie unickiej wyznaczał kalendarz juliański i odrębny kalendarz liturgiczny. Refleksji wymaga również kwestia popularności w chełmskim sanktuarium czasie święta Narodzenia NMP i oktawy święta Zesłania Ducha Świętego. O przywileje odpustowe dla przybywających do chełmskiej katedry zabiegał w 1664 r. i 1673 r. biskup unickiej diecezji chełmskiej Jakub Susza. Popularność tych terminów również może być potwierdzeniem popularności odpustów. Praktyki odpustowe były nowością zaadaptowaną w tradycji eklezjalnej Cerkwi unickiej. Dyskusyjne mogą być również wnioski na temat zasięgu kultu ikony z katedry unickiej w Chełmie sformułowane w następujący sposób: „Wobec powyższego, kult chełmski należy określić jako regionalny, przechodzący z czasem w ponadregionalny, jednak ciągle o charakterze wiejskim” (s. 124). Konkluzje te mogą być efektem zawężania pola badawczego do analizy pątników odnotowanych w księdze cudów. W świetle relacji pamiętnikarskiej, ikona z Chełma była w obozie wojskowym w bitwie pod Beresteczkiem. Wojsko uczestniczyło w liturgii odprawianej przed ikoną umieszczoną na wozie pod namiotem. Przed ikoną składane były wota i trofea, odprawiane modlitwy dziękczynne. Po zwycięskiej bitwie panowało przekonanie o interwencji nadprzyrodzonej. Król Jan Kazimierz Waza 10 lipca 1651 r. przez ikoną Matki Boskiej Chełmskiej dziękował Bogu „na kolanach i bez poduszki”. W 1673 r. o zabranie ikony Matki Boskiej Chełmskiej do obozu wojsk walczących przeciw Porcie Otomańskiej zabiegał król Michał Korybut Wiśniowiecki¹.

Wykorzystując informacje o personaliach pątników Autor zaprezentował strukturę społeczną audytorium analizowanych ośrodków. Analiza społeczności pątników wykazała niemal we wszystkich miejscach kultu przedstawicieli wszystkich stanów społecznych, ale z przewagą liczebną osób stanu szlacheckiego (wyjątek Tartaków). Analizy te nie odpowiadają strukturze stanowej społeczeństwa w XVII-XVIII wieku. Czy zatem „nadreprezentacja” szlachty i duchowieństwa była konsekwencją uczestnictwa w kulturze pisma, większej mobilności, pozycji społecznej? Kolejnym

¹ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, przeł. i oprac. A. Przyboś i R. Żelewski, t. 3, Warszawa 1980, s. 291, 309; *Supplicationes Ecclesiae Uniate Ucrainae et Bielarusjae*, coll. P. A. G. Welykyj, vol. I (1600–1699), Romae 1960, s. 235.

informacją w poznaniu społeczności stanu szlacheckiego odnotowaną w księgach cudów mogłaby analiza odwołująca się do hierarchii piastowanych urzędów, co pozwoliłoby na uzyskanie odpowiedzi na pytanie, czy były sanktuaria preferowane przez elity.

Ciekawe rezultaty przyniosła analiza pątników z zastosowaniem kryterium przynależności obrządkowej i wyznaniowej, struktury zawodowej. Uzupełniłem badań już przeprowadzonych i ich wyników zaprezentowanych w pracy mogłaby być analiza podejmująca się odpowiedzi na pytanie: Które wizerunki: w cerkwiach unickich, czy w kościołach katolickich obrządku łacińskiego, cieszyły się większą popularnością wśród ludności prawosławnej, luteranów, kalwinistów, wyznawców judaizmu.

W rozdziale trzecim pt. „Typologia nieszczęść i cudów” Autor rozbudował stosowaną w dotychczasowych badaniach typologię i dokonał klasyfikacji zarejestrowanych cudownych zdarzeń, jakie przypisywano pośrednictwu Matki Bożej na poszczególnych wizerunkach. Analizy ilościowe zostały zaprezentowane w wielu aspektach. Z informacji o odnotowanych cudach Autor zaprezentował ciekawe interpretacje odnoszące się do wielu zjawisk społecznych epoki nowożytnej z zakresu historii gospodarczej, dziejów medycyny, dziejów podróży, historii rodziny, relacji wobec przyrody, historii klęsk elementarnych. Wnikliwa lektura źródeł pozwoliła Autorowi również na opis zjawisk niezwykle trudno uchwytnych: mentalność, relacje międzyludzkie, hierarchia wartości, miejsce dziecka w rodzinie i społeczeństwie, a nawet uczucia i emocje.

W rozdziale czwartym pt. „Postawy pątników” Autor stworzył nowy katalog motywów postępowania pątników, na podstawie którego przeanalizował postawy wiernych wobec choroby i spodziewanej śmierci. Wnikliwa analiza informacji w wielu kontekstach pozwoliła na poznanie więzi społecznych, relacji rodzinnych, sąsiedzkich, systemu wartości oraz praktyk dewocyjnych i form kultu.

Ostatni rozdział „Obraz sacrum w księgach cudów” pozwalają na poznanie kultury religijnej oraz praktyk pobożnościowych oraz form kreacji sfery *sacrum*. Dużą wartością i nowatorstwem charakteryzuje się podrozdział przedstawiający tytuły maryjne odnotowywane w księgach cudów. Autor zanalizował bogaty zasób tytułów maryjnych używanych przez wiernych i duchownych.

Każdy z rozdziałów zakończony jest podsumowaniem, które jest ukierunkowane na analizy źródłoznawcze. Zebrane i zanalizowane informacje ze źródeł mogłyby w wielu przypadkach stanowić materiał do rozważań w wielu innych aspektach i szerszych kontekstach uwzględniających przeobrażenia dokonujące się w ujęciu chronologicznym oraz do analiz porównawczych pozwalających na poznanie specyfiki kultu w ośrodkach Kościoła łacińskiego i Cerkwi unickiej.

Pewien niedosyt przynosi zakończenie pracy, będące w większym stopniu streszczeniem niż podsumowaniem wniosków.

Pomoce w uporządkowaniu faktografii opisywanej w pracy są dołączone na końcu trzy aneksy: pierwszy – zawierający incipity mirakulów nieposiadających własnej numeracji, drugi – zestawiający w porządku alfabetycznym nazwy miejscowe odnotowane w księgach cudów oraz trzeci, który stanowi tabelaryczne zestawienie liczby mirakulów odnotowanych w księgach cudów w porządku chronologicznym

Praca została napisana poprawnym językiem pod względem ortograficznym, stylistycznym, interpunkcyjnym. Pomimo dużej objętości tekst jest przygotowany bardzo starannie i zawiera bardzo mało błędów edycyjnych. Doprecyzowania wymaga terminologia odnoszące się do Cerkwi unickiej np.: „klasztory wschodnie” (s. 36), „obrządek unicki” (s. 185) – poprawniej zgodnie z brzmieniem źródeł z XVII i XVIII stulecia byłoby: klasztory unickie; obrządek w Cerkwi unickiej. Cennym uzupełnieniem narracji mogły być mapy ilustrujące opisywane zagadnienia.

Autor zrealizował cel badawczy. Studium dotyczące miejsc kultu maryjnego usytuowanych na obszarze diecezji chełmskich (obrządku łacińskiego i greckiego) wnosi nową wiedzę na temat społeczeństwa przedrozbiorowej Rzeczypospolitej, kultury religijnej, życia codziennego. Praca zasługuje na publikację.

Konkluzja

W mojej ocenie recenzowana praca spełnia kryteria stawiane pracom doktorskim i spełnia wymogi, określone w art. 187 ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (t.j. Dz.U. 2023, poz. 742 ze zm.). Dysertacja prezentuje wiedzę teoretyczną w dyscyplinie historia i potwierdza umiejętność prowadzenia przez Autora samodzielnych badań naukowych. Przedstawiona rozprawa prezentuje oryginalne i twórcze badania naukowe. Wnoszę o przejście pana magistra Szymona Maksymiliana Wilka do dalszych etapów postępowania.

A handwritten signature in blue ink, reading "Józef Mielecki". The signature is written in a cursive style with a large initial 'J'.

Siedlce, 15 września 2023 r.